

ГИЛАМЛАР- ТАРИХ ПОЁНДОЗИ!

Ўзбекистон амалий санъати ва ҳунармандчилик тарихи давлат музейи Кўчма кўрғазмалар бўлим мудир

Джалалова Гавҳар Ташпулатовна

Бўлим бош мутахассиси

Рахматуллаева Нигорахон Низомиддиновна

Аннотация: Ушбу мақолада гиламчилик тарихи, ривожланиши, турлари ҳақида ёритиб берилган. Унинг ҳудудлари ва тараққий этиши босқичларини фарқлари тўғрисида сўз борган. XIX - XX аср гиламчилик артеллари ва фабрикалари фаолияти: гилам тўқишда ишлатиладиган ўсимликлар (пахта, зигир, жун) толалари, жун (қўй, эчки, туя жун)дан тайёрланган иплар ҳақида ёритилган. Гиламчиликнинг инсон ҳаётига кириб келиши, нима мақсадларда қўлланилишига тавсиф берилган.

Калит сўзлар: ўсимлик толалари, жун ип, тўқувчи, ипак ип, темир тароқ, табиий бўёқлар, артел, фабрика, узун патли, калта патли ва патсиз гиламлар.

Аннотация: В статье описаны история, развитие и виды ковроделия, рассмотрены различия между его регионами и этапами развития. Изложена деятельность ковроткацких мастерских и фабрик XIX - XX веков: растительные волокна (хлопок, лен, джут) и шерстяные (овечьи, козьи, верблюжьи) пряжи, используемые в ковроткачестве. Описано внедрение ковров в жизнь человека и цели, для которых они используются.

Ключевые слова: растительные волокна, шерстяная нить, ткач, шелковая нить, железный гребень, натуральные красители, артель, фабрика, длинноворсовые, коротковорсовые и безворсовые ковры.

Annotation: This article describes the history, development, and types of carpet making. there was talk about differences in its areas and stages of development. Activities of carpet-weaving workshops and factories of the XIX - XX centuries: plant fibers (cotton, flax, jute) and wool (sheep, goat, camel wool) yarns used in carpet weaving are explained. The introduction of carpet weaving into human life and the purposes for which it is used are described.

Key words: plant fibers, woolen thread, weaver, silk thread, iron comb, natural dyes, artel, factory, long-pile, short-pile and without any piles carpets.

Ўзбекистонда гилам тўқиш санъати жуда қадимга бориб тақалади. Гилам пахта, жун ва ипак каби табиий иплардан тайёрланганлиги сабабли жуда қадимгилари бизгача етиб келмаган. Манбааларга қараганда ушбу санъат тури кўчманчи халқлардан қолган. Гилам маҳсулотлари полга тўшаш, деворга осиш, хонани безаш, иситиш, товушни пасайтиришда хизмат килади.

Гиламчилик –бадий ҳунармандчилик соҳасидир. Қадимдан чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи кабилалар орасида кенг тарқалган. Ўсимлик толаси - пахта, зигир, жут каби хомашёлардан, жун иплар эса - қўй, эчки ва туя жунларидан

тайёрланган. Гидам тўқиш учун қирқилган жунлар ювиб тозаланади, темир тарокда таралади, таралган жундан ип йигирилади. Иплар турли табиий бўёқлар билан бўялади. Шунинг учун гидам ранглари ўзгармайди ва ўзининг сифатини йўқотмайди. Қўлда гидам тўқиш Ўрта Осиёда, айниқса, Туркманистонда кенг ривожланган. Қўлда гидам тўқиш ниҳоятда сермашаққатли иш, тўқувчидан кунт, дид, маҳорат талаб қилади. Патли гидамларни тўқиш айниқса, мураккаб. Қўлда тўқилган гидам пати, нақш мужассамоти асос ипига рангли иплардан тугиб бандлар ҳосил қилиб яратилади, тугун учи матонинг юза томонига чиқариб текис қирқилади, ҳар бир қатордан сўнг арқоқ ипи ўтказиб махсус темир тарокда уриб аввалгисига маҳкамланади. Тайёр гидам махсус кимёвий моддалар ёрдамида ювилади. Гидамлар турли ҳажмларда тайёрланади. XX асрнинг 30-йилларидан кейингина пат боғлайдиган махсус дастгоҳли корхоналар пайдо бўлди.

Гидамчиликнинг пайдо бўлган вақтини аниқ айтиш қийин, чунки жун чидамсиз бўлиб, қадимги гидамлар сақланмаган. Энг қадимги гидам милоддан аввалги VI – V асрларга оид бўлиб, тоғли олтойдан топилган, абадий музлокда бўлгани учун яхши сақланган. Олимларнинг тахминига кўра, у Ахамонийлар даври форслари ёки Ўрта Осиё қабилалари орасида тайёрланган (1.8 x 2м; нақш мужассамоти: хандасавий шакллар нилуфар гуллар билан безатилган, кенг ҳошияларида отлик чавандозлар, холдор буғулар, грифонлар тасвири бор).

Ўзбекистон ҳудудидаги гидамлар Хоразм, Самарқанд, Жиззах, Шаҳрисабз, Сурхондарё ҳудуди тоғ ва тоғолди қишлоқларида уй шароитида жундан мато тайёрлаш кенг тарқалган, жумладан турли гидамлар, тўрвалар, шолчалар, дастурхонлар, кигизлар, уй ички безак анжомлари қабилар тайёрланган.

Асосан кўй жундан гидам тўқилган. Ўрта Осиёда XIX асрнинг ўрталарига қадар гидамдўзлик уй ҳунурмандчилигига кирган. Соҳанинг асосий ҳомашё манбааси деҳқончилик ва чорвачилиқда олинган пахта жундир. Айниқса, оқ рангли жун гидамдўзлар томонидан ниҳоятда қадрланган. Гидам тўқишда Шеробод тоғ қишлоқлари аҳолиси шуғулланган. Гидамлар тўқилиши, гулнинг жойлашиши билан бир биридан фарқланган ва ўзига хос рамзий маънога эга бўлган. Масалан, олчага гиламнинг “қулф-калит” рамзи туширилган турли хонадон эшиги дўстига очик, душманга ёпиқлигини билдирса, “қуроқгул” тури эса, икки гул бир бири билан қўша қарисин деган маънони билдиради.

Сурхон воҳаси тақир гидамлари билан машҳур. Бу гидамлар халқнинг диний тасаввурлари ва эътиқодларини ўзида акс эттирувчи хандасавий, ислими, зооморф ва андроморф нақшлар билан безатилган. Тақир гидам пахта ипидан тўқилган. Дастлаб, унинг турли ранглاردан иборат бошланиш қисми тўқилган ва у “сув йўли” деб аталган. Сув йўли қисмида 3-4 қанот оқ ва қора иплардан ўрилган “қош йўйирма”, деб аталган безак ҳам солинган. Гидамнинг энг муҳим деталларидан бири – “четки қора”, яъни гиламнинг чеккаларининг қалинлиги 4-5 смли желак билан ҳошияланган. Унга эчки жундан йигирилган ип ишлатилган.

Тўқиш жараёнида гиламнинг асосини ташкил этувчи иплардан қилинган тугунчалар ўнг ёки чапга тўлиқ бир марта ўтказилганда оралиқ асбоби олдинга ёки

орқага сурилади. Тугунчалар, агар астарли иплар бўйлама бўлса ўтказилмайди. Гидам тўкилиши қолип охирига 1-1.5метр қолганда қирқилади. Сабаби астарлик иплари охирланган сайин тортишиб таранглашади, узилиб кетиш ҳолати кузатилади, кесилгандан сўнг гиламнинг икки ёнига астарлардан қолган қисмидан безак берилган. Астарлик иплари уч, тўрт дона ипдан иборат тугунчалар қилинган, бу билан ипларнинг бўшаб кетмаслиги таъминланган.

XVI аср сарой (эрон) гиламлари яхши сақланган. Бу гиламлар (“Турунж”, “Шох Аббос”, “Боғ”, “Ов” ва бошқа амалий санъатнинг нодир намуналаридир. Улар миниатюра усталари - мусаввирларнинг чизгилари асосида тўқилган. Гиламчилик Бобурийлар даврида Ҳиндистонда (“Мўғул”, “Агра” ва бошқа гиламлар), Миср, Сурия, Кавказортида тараққий этди.

XVIII – XIX асрларда гиламчилик Кавказорти ва Ўрта Осиёда саройларда эмас, балки халқ орасида кенг тарқалди. Асосий марказлари Қазах, Ганжа, Ширвон, Боку, Нахичеван бўлган Кавказорти гиламлари ранг баранглиги, ижро усули ва бадий жиҳати билан Туркманистон гиламлари (“Салор”, “Сарик”, “Така ёвмут”, “Башир” ва бошқалар) қизил рангини теранлиги, хандасавий гуллари ва ўта пишиқлиги билан ажралиб туради.

Ғарбий Европа гиламчилигида XVI асрдан француз, немис шпалерлари алоҳида ўрин тутган. XVII – XVIII асрлардан патли гиламлар (1624 йилда Парижда асос солинган Савонери мануфактурасида) ишлаб чиқарила бошланган, кейинроқ Англия ва Испанияда ҳам патли гиламлар тайёрлаш йўлга қўйилган. XIX асрдан гиламлар фабрикаларда ишлаб чиқарила бошлагач, унинг сифати кескин пасайиб кетди. XX аср ўрталаридан бадий хунармандчиликда гиламчиликни қайта тиклашда уринишлар самарали бўлди. Полша, Болгария, Руминия, Югославия патли гиламлари билан бир қаторда патсиз гиламлар ҳам тайёрлана бошланди.

Гиламчилик Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида жуда қадимдан ривожланган (Хоразмдаги археологик қазилмалар пайтида милоддан аввалги I мингинчи йилликка мансуб гилам намунаси топилган). Гиламчилик билан асосан аёллар шуғулланган, нақш (гул)лар (ислимий, гирих, ҳайвон шакллари, турли нарсалар тасвири, уруғ тамғаси ва бошқалар) ни эса хотирада сақлашган. Безакларида эса йўлбарс ва туя излари, олма гули ва узум занги, туя бўйни, қалқон, ўсимликлар ифодаланган, айниқса, ҳайвон шохи тасвири кенг тарқалган.

Андижон, Самарқанд гиламлари, қорақалпоқлар тўқиган ўтов жиҳозлари бадий жиҳатдан моҳирона ишланган. Андижон гиламларининг пати қисқа, қалин ва майин бўлган. Самарқанднинг рангдор узун патли жулхирс (“айиқ юнги”) гилами ўзига хослиги билан ажралиб туради.

XX асрга келиб гиламчилик ўзига хос тарзда тараққий этди. Гиламчилик марказларида гилам тўқиш ривожланди, артеллар тузилиб, уларга халқ усталари жалб қилинган.

40 – 50 йилларда гиламчилик марказлари (Самарқанд, Китоб, 1946. Хива, Андижон, Термиз, 1947. Шаҳрисабз, 1949. Хўжайли, 1954) ташкил этилди, маҳаллий усталар шогирдлар етиштири бошлашган, қадимги анъанавий нақшлар тикланди.

Рассом ва хунарманд усталар ҳамкорлиги натижасида муваффақиятларга эришилди. Амалий ва маҳобатли санъат анъаналаридан унумли фойдаланиб, дастлабки янги нусха Хоразм гилами ва унга хос бўлган феруза ранг замин яратилди.

XX асрнинг 60-йиллари охирида майда артеллар бирлаштирилиб, янги гиламчилик корхоналари ташкил этилди, моҳир усталар шу корхоналарда меҳнат қила бошлашди. Олмалик, Самарқанд, Хива, Фориш, Шофиркон ва бошқа жойлардаги фабрикаларда анъанавий нақш мужассамоти ва бадий жихатдан ижодий бойитилган нафис гиламлар тайёрланиб келинмоқда.

1978 йилда Хива гилам тўқиш комбинати ташкил этилиши билан гиламчилик саноати маҳаллий саноатнинг муҳим тармоғига айланди. Кейинчалик гилам тўқийдиган корхоналар сонининг ортиб бориши натижасида гиламчилик саноати алоҳида саноат тармоғи сифатида ажралиб чиқди. Гилам тўқиш айниқса маҳаллий саноатдаги энг ривожланган тармоқлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон амалий санъат ва хунармандчилик тарихи давлат музейида ҳам гиламчилик марказларининг турли даврдаги гиламлари сақланиб келмоқда.

Музей экспозициясида Хоразм, Жиззах, Андижон, Қорақалпоғистон, Шаҳрисабз, Самарқанд гиламлари ўрин олган.

Ўзбекистон амалий санъат ва хунармандчилик тарихи давлат музейи экспозициясида узун патли, калта патли ва гиламларни кўришимиз мумкин.

Узун пати гиламлар – жулхирс асл ўзбек гиламларидан бири араб ва тожик тилидан таржима қилинган бўлиб “айиқ териси” маъносини англатади. Узунлиги 8 – 17мм оралиғида бўлади. XIX аср ва XX асрбошларида бундай узун патли гилам тўқиш хунари кўпроқ Самарқанд ва Жиззах, Нурота тоғ оралиғида қисман Қашқадарё араблари ва Фарғона водийсидаги қирғизлар орасида кенг тарқалган.

Калта патли гиламлар – асосан 3-7мм узунликда тўқилади. Гиламлар нақш безаклари, тўқилиш услуби, бўялиш техникаси ва сифат даражасига қараб фарқланади.

Патсиз (палос) гиламлар – икки томонлама нақш ҳосил қилиб қўлда ёки машинада тўқиб тайёрланади. Ип, жун, сунъий толалардан тўқилади.

Гиламлар қайси ҳудудда тўқилганини ташқи кўриниши, тикилишидан фарқлаб олсак бўлади: Масалан: Жулхирс гиламларининг туклари узун бўлиб, чўл аҳолиси ишлатган. Сабаби, чўлда яшайдиган заҳарли ҳашаротлар ораламаслиги учун. Араби гилам – араб дунёсида анъанавий ва миллий араб гилам тўқиш усулидан фойдаланган ҳолда тайёрланган гиламдир. Афғон гилами – анъанавий равишда Афғонистоннинг шимолий ва ғарбий ҳудудларида асосан афғон тукрманлари, ўзбеклар томонидан қўлда тўқиладиган полни қопловчи тўқимачилик туридир.

Қорақалпоғистон гиламлари. Қадимдан қорақалпоқ ўтовларини жигарранг, пушти, оч яшил ва сариқ ранглар ўйғунлашган кигиз, гиламчалар билан безатиш урф бўлган. Гиламлар нақшлари ниҳоятда хилма хиллиги билан эътиборни тортган.

Қадимги гиламдўз хунармандлар 60 дан ортиқ нақшларни ишлатишган ва бу нақшлар антиқа номларга эга бўлган. Масалан, қўс мўйиз (жуфт шох); сегиз мўйиз(чопилган шох); жўмалак мўйиз(ўралган, думалоқ шох). Нақшларда бошқа

безаклар ҳам тез-тез учрайди, уларнинг номлари ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, кийим-кечак, уй-рўзгор буюмлари билан боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон ҳунармандчилиги ва амалий санъати энциклопедияси. Тошкент-2016.
2. Ковры народов Средней Азии конца XIX- начала XX века. Мошкова. Ташкент.1970
3. Интернет тармоғидан: <https://uz.wikipedia.org/wiki/Гидамчилик>
4. <https://сосиетй.уз/уз/неуц/детайл/неуц/908>
5. <https://туранеуц.кз/уз/неуц/қорақалпоқ-гидамлари-нақшларида-нималар-тасвирланган/>